

Religionshistoriske grundbegreber

1

Jørgen Podemann Sørensen

Religion

Hvad er religion? For de fleste europæere er det nok først og fremmest tro, dvs. overbevisning om noget, der ikke kan konstateres eller bevises, men også handlinger, der hænger sammen med denne tro. Mange ville nok føje begreber som 'det overnaturlige' eller 'overmenneskelige magter' til. Men i det historiske og sammenlignende studium af religionernes brogede mangfoldighed slår denne opfattelse ikke til. Tro er et vigtigt begreb i islam og i kristendom, men i mange andre religioner spiller det ingen eller næsten ingen rolle.

Hertil kommer, at menneskers tro ikke er direkte tilgængelig for undersøgelse. Når man taler om et helt folks tro, betyder det jo ikke, at man har ransaget hjerter og nyrer hos en hel befolkning. Man taler i virkeligheden om noget, som man har udledt af gængse religiøse tekster, billeder og handlingsmønstre hos det pågældende folk.

I studiet af religion som et kulturelt fænomen har vi ikke andet end tekster, billeder og udtryksfulde handlinger at holde os til. Derfor kan vi lige så godt først som sidst definere religion som *produktion og anvendelse af sådanne religiøse udtryk*. Det vi så mangler at gøre rede for, er hvad der skal forstås ved at tekster, billeder og handlinger er religiøse. Det er måske ikke helt enkelt, men det er lettere end at ransage et helt folks hjerter og nyrer.

De fleste er uden videre i stand til at kende en skønlitterær tekst blot ved at læse et par linjer. Hvis en tekst begynder med "På bænken nede ved gadekæret sad Henrik og Pernille ...," ved enhver straks, at der er tale om skønlitteratur. Teksten taler, som om læseren var vokset op i samme landsby som Henrik og Pernille og var fuldstændig fortrolig med bænken og gadekæret. Vi kan sige, at teksten med denne formulering sætter en talesituation tæt på begivenhederne og tæt på læseren.

En side af et koranhåndskrift fra 1200-tallet. Teksten er sura 96, efter traditionen den første, der åbenbares for profeten. Den begynder således:

“I Guds, den barmhjertiges, den nådiges navn.

Forkynd i din herres navn som skabte,
 Skabte mennesket af klæbrig dråbe!
 Forkynd! Thi din herre er den ædle,
 Som med skriverøret gav belæring,
 Skænkede mennesket belæring om, hvad ej
 det vidste...”

Bemærk hvor omhyggeligt talesituationen er sat: Teksten gælder som åbenbaret, den fremsiges “i Guds navn”, og i teksten er det Gud selv, der taler og giver sig til kende for profeten som den, der tidligere har åbenbaret hellige skrifter. Det er også understreget, at det, der åbenbares, er noget, mennesker ikke kan vide.

I faglitteratur måtte en tilsvarende oplysning forsynes med tid og sted og en passende præsentation af personerne.

Religiøse tekster sætter også en særlig talesituation, endda en privilegeret og ekstraordinær talesituation. En religiøs tekst kan fx være formuleret som en guds tale: I Koranen begynder nogle kapitler med bydeformen ‘sig’, for Koranen gælder som Guds tale til profeten Muhammed. Noget tilsvarende kender vi fra Bibelen: “Herren talte til Moses og sagde: Giv israelitterne denne befaling: [...]” (4 Mos 34,1). Hos ainuerne på den japanske ø Hokkaido lader man Bjørneguden selv fortælle om oprindelsen til den store bjørnefest. En religiøs tekst kan også sætte sin særlige talesituation ved at henvende sig til overmenneskelige, usynlige væsener. I en bøn taler man fx til en gud og sætter dermed en talesituation, som normalt ikke er mulig. Man ville ikke på samme måde og til samme takst kunne tale til sin onkel i Amerika. Ofte vil bønnen tillige indeholde ønsker, som ingen onkel i Amerika vil kunne opfylde. Det bidrager også til at understrege den helt specielle talesituation. Andre religiøse tekster sætter en talesituation, hvor den talende selv kan

Religion er...

produktion og anvendelse af religiøse udtryk, dvs. tekster, billeder og handlinger, der sætter en talesituation ud over det menneskeligt mulige.

befale over naturen og begivenhedernes gang. I en dansk trylleformel fra 1665 hedder det:

“Jeg tvinger alle mus
i dette hus
at ingen på sit sted
skal blive til fortræd.”

(Danmarks Trylleformler 660)

En tekst kan også hævde en særlig talesituation ved at fortælle eller meddele noget, som mennesker normalt ikke kan vide. Den, der fortæller en myte om, hvordan verden blev til, før der fandtes mennesker, hævder jo at tale ud fra en viden, som mennesker ikke kan have. Det samme gør den, der profeterer om verdens undergang eller andre fremtidige hændelser. Kun en særlig privilegeret talesituation gør det muligt at udtale sig om fremtiden. Derfor er profetier ofte forsynet med en særlig understregning af talesituationen: Fx hævdes det, at en guddommelig åbenbaring ligger til grund, eller at nutidige hændelser har vist vej til forståelse af gamle hellige tekster som profetier.

Shiva som gud og gudinde på én gang. Maleri fra Mithila i den indiske delstat Bihar. Her maler kvinder religiøse billeder til forskellige rituelle lejligheder. De bliver til i en særlig, privilegeret *malesituation*: kunstneren arbejder i dyb meditation, og når billedet lykkes, tænkes guden at tage bolig i det. Hvert billede er altså en åbenbaring, en tilsynekomst af guden.

På disse og talrige andre måder sætter religiøse tekster deres privilegerede talesituation hinsides det menneskeligt mulige. De ved, hvad man ikke kan vide, de taler til personer, der ikke på normal måde er til stede, de befaler og ønsker, hvad der normalt ligger uden for menneskers rækkevidde – eller de lægger ligefrem deres tale i munden på væsener uden for den normale menneskelige erfaringshorisont.

Noget lignende gælder for religiøse billeder og religiøse handlinger. Også billeder har en art talesituation, og også for religiøse billeder er det karakteristisk, at denne talesituation er privilegeret: De viser det usynlige. Ofte indgår de i religiøse handlinger, hvor de fx kan repræsentere en gud, som en religiøs tekst er henvendt til. Religiøse handlinger anvender billeder og tekster. De er altså dramatiske handlinger, der forestiller og siger noget, og dermed har også de en talesituation. Ofte sættes denne talesituation af tekster, der lader forstå, at denne handling kan noget, som normale menneskelige handlinger ikke kan. Vi skal senere se, at også handlingen i sig selv kan sætte talesituationen.

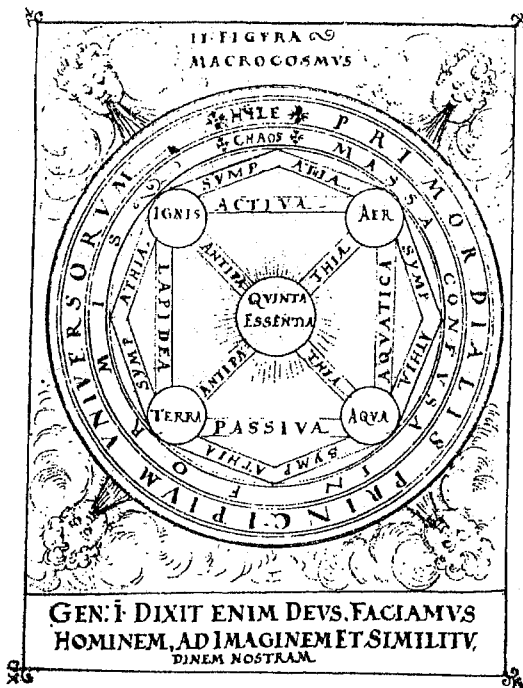
Den religionsteori, vi nu har skitseret, har visse fordele frem for tidligere teorier, der var baseret på tro, holdninger mv.: Den er knyttet til det materiale, der faktisk er til rådighed for studiet af religion, og den svarer også bedre til den måde, hvorpå religion faktisk tilegnes. Man lærer ikke sin religion ved at få en katekismus eller en tros lære stukket i hånden. Man begynder fx med at lære en aftenbøn, høre en myte fortalt, eller deltage i en religiøs fest. Det er med andre ord i de talesituationer, som religiøse tekster, billeder og handlinger sætter, at religion tilegnes. Studiet af religion må tilsvarende samle sig om de mange forskellige måder, hvorpå religiøse tekster, billeder og handlinger sætter deres talesituationer hinsides det menneskeligt mulige.

Kultur

Kultur er det, mennesker dyrker, dvs. alt det de holder levende og får til at sætte nye skud, deres vaner, arbejde, samværsformer, tænkemåder, kunst, musik, litteratur, videnskab, religion ... Listen kan fortsættes i det uendelige og omfatter i princippet alt, hvad der ikke er natur, men skabt og udviklet af mennesker.

Over hele verden og i hele den del af historien, vi kender til, er menneskers naturgivne egenskaber i alt væsentligt de samme. Derimod er deres kulturer meget forskellige. Kultur indebærer en tilpasning til forskellige forhold og er samtidig et produkt af menneskers kreativitet. Derfor er der ikke noget mærkeligt i, at kulturerne er blevet så forskellige. Når det gælder den intellektuelle kultur, hvortil religion hører, beror forskellene på, at mennesker forskellige steder på kloden har valgt forskellige måder at ordne og inddele deres verden på.

• • •

Klassifikation som diagram. Illustration i et alkymistisk håndskrift fra 1600-tallet i Universitetsbiblioteket i Leiden. Renæssancens alkymister spekulerede videre over den græske elementlære. Her er de fire elementer ild (*ignis*), luft (*aer*), jord (*terra*) og vand (*aqua*) sat i system med et femte element (*quinta essentia*) i midten, i spændingen (*antipathia*) mellem ild og vand, jord og luft. Ottekanten udenom viser, at elementerne også er forbundet i *sympathia*, dvs. de tiltrækker og påvirker hinanden. Det hele er indskrevet i "Universernes ur-princip." De fire vinde og overskriften *Macrocosmus*, 'Den store verden' understreger, at dette diagram er tænkt som et verdensbillede. Gennem diagram på diagram søgte alkymisterne at forbinde teologi, fysik, kemi, biologi og psykologi i et altomfattende og sammenhængende system.

For selvom folk ikke kan gøre systematisk rede for deres klassifikationer, virker de alligevel. Hvis der pludselig står 'blødkogt abehjerne' på menukortet, opdager vi i et chok af væmmelse, at vi havde klassificeret abe sammen med menneske, og hjerne sammen med åndsliv, langt fra alt spiseligt.

Studiet af klassifikationssystemer er vigtigt for forståelsen af fremmede kulturers spiseregler, handlingsmønstre og hele verdensopfattelse og dermed også for forståelsen af enhver religion. Og netop religiøse tekster er ofte rige på materiale, der illustrerer og artikulerer klassifikationssystemer.

Religion er et vigtigt element i kultur, men der er tale om forskellige begreber; kultur er en langt mere omfattende størrelse end religion. Mellem religion og kultur er der en vekselvirkning: Ligesom religionen giver autoritet til kulturens klassifikationer, leverer kulturen stof til religionen. Den samme religion tager sig forskelligt ud i forskellige kulturer; fx har buddhismen fået forskelligt præg i Tibet, Sri Lanka, Japan og Kina.

Myter

Klassifikationssystemer kan få religiøs autoritet, når de udtrykkes i en myte. En myte er en fortælling om de nuværende forholds allerførste begyndelse i urtiden, dengang verdens grundvold blev lagt. Det kan mennesker umuligt vide noget om, og myten sætter derved en særlig religiøs talesituation. Det, der fortælles i denne talesituation, får da en særlig vægt. Nogle myter skildrer, hvordan hele det større verdensbillede

– naturen, samfundet og kulturen – blev til ved en differentierings- og ordningsproces.

Fx fortæller flere indiske myter om et urvæsen, hvis enkelte legemsdele blev til verdens og samfundets enkelte bestanddele: Hovedet blev til himlen, fødderne til jorden, og af hans navle fremkom luftrummet, af ørerne verdenshjørnerne, af øjnene solen. Samfundets fire hovedklasser, udgangspunktet for det senere indiske kastesystem, opstod på tilsvarende måde: Præsterne af hans mund, krigerne af hans arme, bønder, håndværkere og handlende af hans lår og de tjenende klasser af hans fødder.

I denne differentieringsproces kommer en række klassifikationer tydeligt til udtryk. Når samfundets forskellige klasser således grundlægges i en myte, bliver klassedelingen en del af verdens grundvold. Til ulykke for alle lavkastefolk bliver kastesystemet noget, der lige så lidt kan ændres som himlen, jorden og verdenshjørnerne.

Ofte begynder den mytiske differentierings- og ordningsproces med en skildring af den udifferentierede og endnu ikke ordnede tilstand, der gik forud.

Fra Malakka-halvøen, hvor hinduisme og islam er vokset sammen med tidligere lokale traditioner, kendes en myte, hvor alting begynder med tåge, mørke og tomhed. Alt var navnløst, og endnu eksisterede ingen ting. Kun Gud eksisterede, ikke i verden, for den fandtes endnu ikke, men i sig selv. Han skabte først en art model for den kommende verden; en himmel på størrelse med en parasol og en jord på størrelse med en bakke. Den gav han liv, og så opstod jorden med syv lag under hinanden og himlen med syv lag over hinanden.

Derefter skabte han Kaba'en i midten som jordens navle. Muslimernes hellige bygning i Mekka, målet for pilgrimsfærden, og det punkt, som alle muslimer vender sig imod, når de beder, er her blevet verdens oprindelige midtpunkt. I myten opfattes den slet ikke som en bygning, men nærmere som et træ med grene mod nord, syd, øst og vest. Dermed er verdens orden og væsentligste orienteringspunkter lagt fast: syv lag himmel, syv lag jord, en midte og fire verdenshjørner.

Den videre differentiering sker, da Gud befaler engelen Gabriel at tage 'trosbekendelsens jernstav', der hænger ved himlens port, og dræbe det frygtelige uhyre Sakatimuna. Gabriel besejrer uhyret, og af dets forskellige dele bliver alting til: græs af dets kropshår, træer af dets hovedhår, regn fra dets tårer, dug fra dets sved og regnbuen fra dets sværd.

I islam er trosbekendelsen – 'Der er ingen Gud uden Gud, og Muhammed er hans profet' – det faste holdepunkt og et værn mod alle trusler. Derfor er der god mening i, at den her forvandles til et våben mod et truende uhyre. Motivet med uhyret eller dragen, der dræbes for

at verden kan blive til, er derimod hentet fra indisk tradition. Vi finder det i øvrigt i talrige mytologier, fx i den gamle nordiske, hvor Odin og hans brødre dræber jætten Ymer. Af hans kød bliver jorden til, af hans blod havet, af hans hår træerne og af hans hovedskal himlen.

Den malajiske myte er et eksempel på *synkretisme*, dvs. blanding af elementer fra flere forskellige kulturer og religioner. Netop derved illustrerer den meget godt, hvordan myter bliver til: ved kreativ genbrug af alle mulige motiver i et mønster, der grundlægger et verdensbillede og udtrykker et klassifikationssystem. Samtidig er myten en proces, der går fra forskelsløs enhed (tåge, mørke, tomhed) til ordnet og differentieret mangfoldighed.

De gamle grækere kaldte disse to tilstande for *kaos* og *kosmos*, og i sammenlignende religionsstudier bruges disse to ord som fagudtryk. Kaos er den forskelsløse tilstand før verden bliver til; myterne skildrer den som et gab eller et tomrum, et uendeligt ocean, uigennemtrængeligt mørke eller – lidt tættere på dagligsprogets brug af ordet kaos – en omvendt, lovløs verden, hvor kannibalisme, brodermord og blodskam finder sted, og hvor monstre og onde guder driver deres spil. Kosmos er derimod den trygge, ordnede og regelbundne verden, hvor tingene er til at skelne fra hinanden.

Den urtid, som myterne handler om, er skabelsens eller den alderførste begyndelses tid. Hos de fleste folk er urtiden imidlertid ikke i vor historiske forstand en tid, skilt fra nutiden ved så og så mange århundreder. Urtiden er en tidløs begyndelse, hvori alt har sit udspring i en overgang fra kaos til kosmos. Hver gang denne overgang gennemspilles i kulten, bliver verden nyskabt og dens hele orden grundlagt på ny. Urtiden er myternes tid eller 'hin tid', hvor alt var nyt. Derfor er den også forbilledet for enhver senere tid, og for dette forbillede må det, der er sket i mellemtiden, vige.

Hos Australiens oprindelige folk er *altjiranga*, 'drøm' eller 'drømmetid', navnet for den tid, hvor mytiske forfædre drog gennem landet og grundlagde de ruter, de kilder og de hellige steder, der benyttes i nutiden. Også de danse og ritualer, der udføres på bestemte steder og tider, er grundlagt i drømmetiden, og de gentager de mytiske forfædres grundlæggende handlinger. Derfor er *altjiranga* ikke en fjern fortid, men noget, der er nærværende som en dimension i klanens vandringer og traditionelle levevis, som højtid eller kultens hellige tid, men også i drømme. Når en mand i drømme finder et barn ved en af forfædrenes kilder, ved han, at hans kvinde skal føde et barn. Han ved også godt, hvordan han og kvinden bærer sig ad med det, men drømmen er det nye livs kilde. Drømme er også for digterne kilden til nye kultsange, og for enhver kan en drøm være en kilde til religiøs forståelse af eget liv og fremtidsudsigter.